

63 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

СТАТТІ

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ, С. Б. БУЙСЬКИХ

Структура архаїчного поселення Нижнього Побужжя

Виявлення особливостей генезису та еволюції поселень VI — першої чверті V ст. до н. е. має велике значення для реконструкції процесу формування Ольвійської держави¹. Основною категорією матеріалів, що можуть якоюсь мірою розв'язати ці проблеми щодо регіону, є археологічні джерела, оскільки літературна традиція відсутня, а пам'ятки епіграфіки, що дійшли до наших днів і представлені відомими березанськими листами², дають можливість вирішити обмежене коло питань. Зокрема, вони зовсім не характеризують нижньобузькі поселення VI ст. до н. е., що виникали практично одночасно з появою та розвитком поселення на місці майбутньої Ольвії.

В зв'язку з необхідністю комплексного вивчення Ольвійської держави як єдиного організму, що складався з власне міста та його сільської округи — хори, останнім часом активізувалась робота по дослідженню нижньобузьких сільських поселень. Експедиціями ІА АН УРСР та ЛВІА АН СРСР отримано матеріали, що значно змінюють наші уявлення про структуру хори Ольвійської держави на різних етапах існування та її окремих поселень³. І якщо до початку 70-х років наші знання про архаїчні сільські поселення обмежувалися лише даними розкопок на о-ві Березань та поселень Закисова Балка, Широка Балка і Бейкуш, то зараз в результаті вивчення десятків раніше не відомих поселень вдалося виділити три основних типи населених пунктів архаїки: невеликі хутори — площею близько 0,2 га; поселення

середніх розмірів — від 2—3 до 5—8 га; великі поселення — площею до 50—80 га⁴.

Проте вже в ході досліджень стало ясно, що цих матеріалів недостатньо для характеристики архаїчних поселень. Зокрема, думка про типово античну планувальну структуру міського типу не підтвердилася новими даними. Виник ряд питань: про характер взаємовідносин цих поселень з Ольвією; чи могли вони, а якщо могли, то на яких етапах, складати її хору, тобто організовану сільську округу; що вони являли собою в організаційному відношенні тощо. Інакше кажучи, як тут протікав процес грецької колонізації регіону? Вимагала також більш поглибленого розкриття характеристика етнічного складу мешканців цих поселень, який вважали варварським⁵ або варварським з незначним компонентом еллінського⁶.

Основним завданням польових досліджень нижньобузьких поселень VI — першої чверті V ст. до н. е. було вивчення, передусім, просторової структури поселень, їх найбільш типового первісного житлово-господарського модулю з наступною розробкою теоретичної моделі великого поселення як специфічного типу населених пунктів часу грецької колонізації Північного Причорномор'я.

Археологічні розкопки проводилися переважно на поселеннях Чортуваті VII (С. Б. Буйських, В. М. Отрешко), Козирка IX (В. М. Отрешко, А. І. Ганжа), Бейкуш (С. Б. Буйських), Аджигол I (С. Б. Буйських). Результати цих робіт співвідносилися з даними поселення на о-ві Березань (С. М. Мазараті) та врахуванням підсумків вивчення архаїчної Ольвії⁷.

Найбільшу площу (близько 0,6 га) досліджено на поселенні Чортуваті VII, розміщеному за 9 км на північний схід від Ольвії (рис. 1, а). Поселення, площею 50 га, відноситься до категорії великих⁸, більша частина якого (західна) розорюється. На ній було виявлено понад 70 окремо розміщених зольних плям (рис. 1, б) діаметром 30—60 м, з багатим підйомним керамічним матеріалом кінця VI — початку V ст. до н. е. та кістками тварин⁹. Це дало підставу припустити, що кожна така пляма відповідає місцезнаходженню окремої групи житлово-господарчих споруд. Дослідження однієї з таких плям (№ 36), розгорнутої в розкоп IX, а також результати робіт у східній частині поселення, на розкопі II (С. Б. Буйських), повністю підтвердили ці припущення.

На розкопі II виявлено будівельні рештки, що відносяться до двох послідовних хронологічних етапів існування — архаїчного та класичного¹⁰. В пізньоархаїчний час (остання чверть VI — перша чверть V ст. до н. е.) східна частина поселення інтенсивно використовувалася під будівництво житлових (землянок та напівземлянок) та господар-

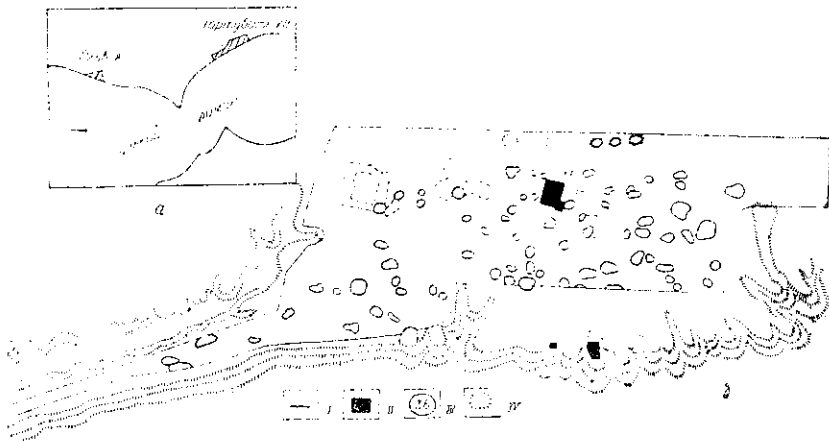

Рис. 1. Схема розміщення поселення Чортуваті VII (а); план поселення Чортуваті VII (б). Умовні позначення:

I — межа оранки; II — розкопки; III — зольні плями; IV — кургани.

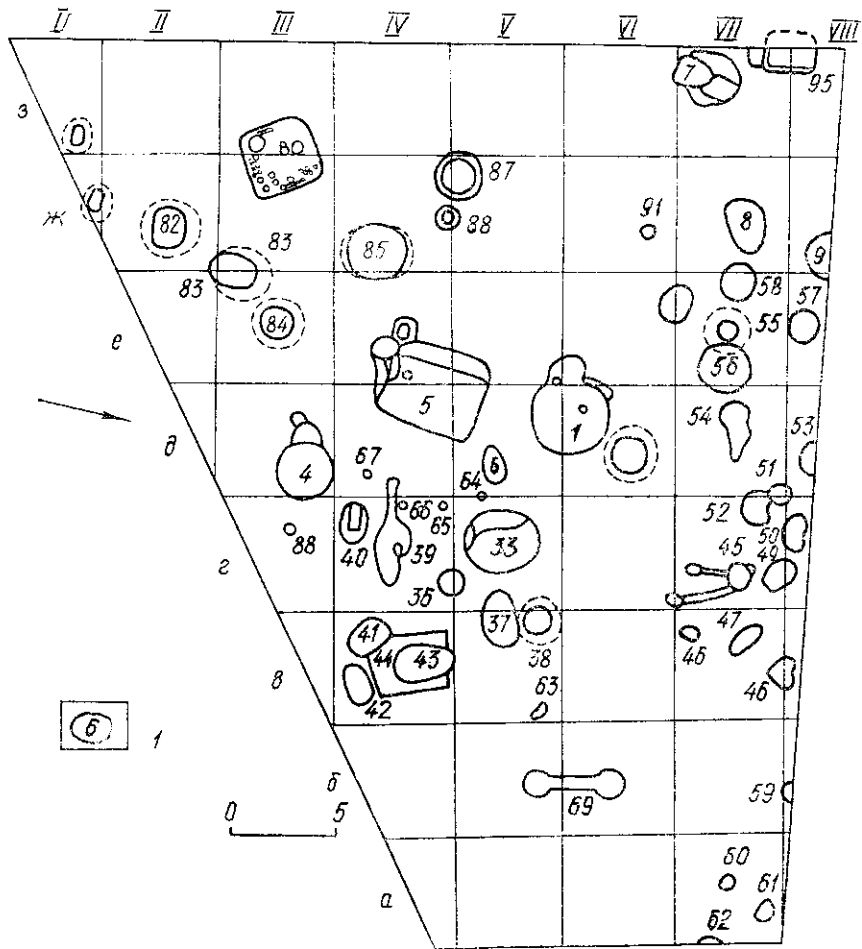

Рис. 2. План будівельних решток архаїчного часу на розкопі II. Умовні позначення:

1 — розкопані об'єкти.

ських споруд. Простежується деяка взаємозумовлена регламентація у розміщенні як жител, що групуються в центрі розкопу (рис. 2), на відстані 2—3 м одне від одного, так і всіх будівельних залишків загалом. Найбільша їх скупченість у центрі розкопу, будівельні залишки якого вписуються в коло, діаметром 25—30 м. Цей комплекс включав шість жител, одну цистерну, ряд зернових ям та споруд господарчо-побутового призначення. В класичний час (середина V — середина IV ст. до н. е.) характер планування та використання плато змінюється — тут з'являються окремі садиби з великою вільною площею господарського подвір'я. На зміну заглибленим у землю спорудам приходять великі наземні будинки, побудовані з сирцевої цегли на кам'яному цоколі.

При дослідженні зольної плями № 36 (рис. 3), що мала по оранці діаметр близько 30—35 м, було відкрито п'ять заглиблених у землю жител, розташованих компактно відносно одне одного¹¹, тобто близько до планування «куща», виявленого на розкопі II. Важливо відзначити, що і у плямі № 36 центральне місце в «кущі» теж займало велике прямокутне житло. Проте умовне коло з п'яти жител має формальний характер. Виходячи із взаєморозміщення розкритих у розкопі об'єктів, у тому числі 12 жител, тут, очевидно, було відкрито не один «кущ» чи «садибу», а два. Але і при такому варіанті кожний «кущ» чи житлово-господарчий модуль укладається в п'ять жител.

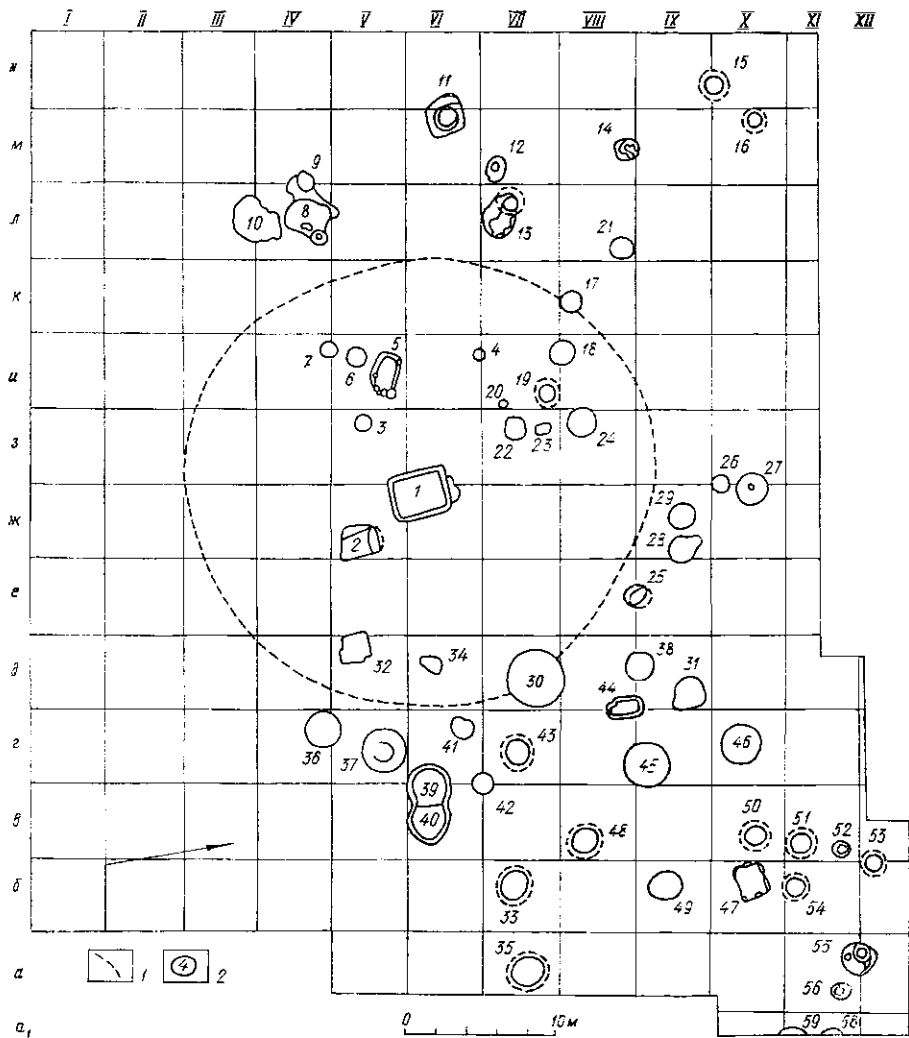

Рис. 3. План розкопу на місці зольної плями № 36. Умовні позначення: 1 — межі зольної плями до розкопок; 2 — розкопані об'єкти.

Таким чином, польовими дослідженнями на поселенні Чортувате VII встановлено, що первісними складовими частинами великого житлово-господарського масиву, якими є великі поселення ольвійської хори архаїчного часу, були «кущі» чи «садиби». Кожний такий окремо взятий модуль включав одне велике житло (12—15 м²), три-п'ять землянок та напівземлянок меншої площі (6—9 м²), що групувалися поблизу нього, 10—12 зернових ям, одна-дві цистерни та ряд підсобних споруд. Кожний «кущ» знаходився від сусідського аналогічного блоку споруд на певній відстані, що, можливо, було викликане цілями санітарії чи землекористування¹².

Завершено розкопки іншого пізньоархаїчного поселення Козирка ІХ (поганій збереженості), яке за відкритими залишками теж мало «кущову структуру». Проте особливу увагу привернули виявлені поряд з єдиним збереженим житловим «кущем» близько півтори сотні так званих господарчих ям, частина яких могла використовуватися для зберігання зерна, а також посадки фруктових дерев. Це суттєво доповнює наші уявлення про характер «кущових» комплексів на околицях поселень.

Основними результатами вивчення Бейкушського поселення було розкриття землянкових структур, пов'язаних, значною мірою, з куль-

товим використанням, що підтвердило визначення цієї пам'ятки¹³ як поселення із значною культовою функцією.

Ця пам'ятка, на протывагу Березані, підтвердила «кущову» структуру. Отже, «кущовий» характер структури великих агломерацій виявився типовим не лише для них, але й для поселень середніх і малих розмірів.

Наступним етапом досліджень стала розробка методики реконструкції щільності забудови поселень¹⁴. Було обчислено можливу щільність одночасної забудови архаїчних поселень Нижнього Побужжя. Виявилось, що великі поселення в середньому мали 2,2 житлово-господарських комплекси на 1 га при середній щільності 11 будівель на 1 га, середні — 8 на 1 га при 40 будівлях на 1 га. Дані, аналогічні середнім поселенням, знаходимо на забудові Березані та Ольвії на першому етапі їх існування. На другому етапі щільність забудови Ольвії збільшується в 2,5 рази (20 комплексів, 100 споруд на 1 га)*.

У запропонованій В. М. Отрешко методиці є константа, величина якої вибрана довільно і стосується тривалості існування землянок. Середня помилка в даній величині може досить відчутно позначитися на кінцевих результатах. Проте за цією методикою можна здобути відносні величини і провести порівняльний аналіз. При цьому необхідно звернути увагу, що дані, отримані в результаті проведених незалежно один від одного польових і теоретичних підрахунків, збіглися. Так, ще в польових умовах було встановлено, що кожний житлово-господарський комплекс на поселенні Чортуваті VII займав у середньому 0,5 га¹⁶.

З наведених підрахунків випливає, що щільність забудови великих житлових агломерацій типу Чортуватого VII невисока. Окремі домогосподарства («куші», «садиби») знаходилися на порівняно великій, хоча й неоднаковій відстані одне від одного.

Отримані дані дозволяють також намітити, з відомими припущеннями, приблизну кількість жителів на кожному з поселень, виходячи з того, що одну землянку чи напівземлянку могли займати дві-три людини¹⁷.

Так, на поселенні Чортуваті VII, площею 50 га при середній площі кожного «куща» 0,5 га, могло розміщуватися близько 100 подібних комплексів. При кількості п'ять-шість одночасових жителів в одному комплексі проживало близько 10—18 чоловік, а всього на поселенні відповідно — від 1000 до 1800 чоловік¹⁸.

Результати вивчення житлово-господарського модуля, що лежав в основі структури великих поселень, були перевірені та доповнені іншими розробками, тісно пов'язаними з основним предметом дослідження. Серед них історія археологічного вивчення Березані (Г. С. Русяєва, С. М. Мазараті); типологія березанських житлових будинків (С. Д. Крижицький); економіка хори та характеристика фауни етапу архаїки (В. М. Отрешко, С. М. Мазараті, О. П. Журавльов); просторово-структурний розвиток ольвійської хори в VI—II ст. до н. е. (С. Б. Буйських).

Виділені типологічні основи планування поселень та окремих комплексів разом з аналізом відомих архаїчних поселень у Північному Причорномор'ї і ступенем відображення в них літературних моделей колонізації дали можливість розробити теоретичну модель великого поселення Нижнього Побужжя періоду архаїки (С. Д. Крижицький). Спочатку була проведена класифікація основних типів поселень Північного Причорномор'я періоду колонізації, критеріями для якої стали: 1) категорія планування поселення; 2) характер організації простору між окремими домогосподарствами; 3) характер організації

* Щільність забудови однокамерними спорудами пропонується визначити за формулою $P = \frac{N_1 \times T_1}{S_1 \times T}$, де: P — щільність забудови (кількість структур на одиницю площі); N_1 — кількість споруд, відкритих в розкопі; T_1 — середня тривалість існування окремої споруди; S_1 — площа розкопу; T — загальна тривалість забудови¹⁵.

кварталів (якщо вони наявні); 4) склад містобудівних утворюючих структур; 5) характер об'ємно-планувальних типів будинків.

За запропонованими критеріями виділено такі типи населених пунктів етапу архаїки: 1) міста та поселення міського типу (наприклад, Ольвія, Пантікапей, Березань); 2) сільські поселення — колективні садиби чи будинки-комуни (Торік¹⁹, Кіммерік²⁰); 6) окремі хутори як самостійні ізольовані житлово-господарчі комплекси (Козирка IX²¹); в) великі агломерації, що склалися з групи окремих комплексів — «кущів» («хуторів» чи «садиб» *) (Чортувате VII²²); 3) емпорії (в розумінні торговельної факторії).

Існування останнього типу поселень (або стоянок) на етапі колонізації рядом дослідників вважається недоведеним. Дійсно, поки що археологічні матеріали ні ранньої Березані, ні Пантікапея не дають абсолютної впевненості існування на їхньому місці торговельних факторій, хоча теоретично це можливо.

Великі поселення Нижнього Побужжя при відсутності регулярно планування, чіткої вуличної сітки, комплексів адміністративно-супільного призначення були, очевидно, однорідні за соціальним складом, являючи собою скупчення окремих садиб чи хуторів. Однорідність населення у майновому та правовому відношеннях, малá обізнаність колоністів з правилами міського будівництва, невисокий рівень заможності населення дають підстави для висновку про те, що агломерації Нижнього Побужжя засновані мешканцями Греції, які стихійно переміщувалися в цей регіон. Нижньобузькі селищні агломерації, таким чином, закономірний тип поселень етапу колонізації, їх специфіка зумовлена відсутністю державності та організації, а також однорідністю соціально-економічного складу переселенців з Малої Азії, більшість яких були сільськими мешканцями.

В результаті розробки теоретичної моделі поселення можна зробити висновок, що в потоці основної хвилі грецької колонізації Північного Причорномор'я (VI ст. до н. е.), виділяються дві основні лінії. Перша — організована, цілеспрямована колонізація полісного характеру, в результаті якої виникають такі апоїкії, як Березань та Пантікапей; друга — стихійна, сугубо аграрного характеру, в ході якої й виникли селищні агломерації типу досліджуваних нижньобузьких великих, нерегламентованих спеціальною організацією, структур. У масовості колонізації другої лінії були закладені передумови для виникнення Ольвії (С. Д. Крижицький).

Таким чином, у результаті проведених останнім часом польових досліджень дослідники по-новому вирішують актуальні питання грецької колонізації Північного Причорномор'я. Особливо слід відзначити розкриття внутрішньої структури агломерацій — їх «кушового» характеру, який виявився типовим не лише для великих, але також для середніх та малих поселень; з'ясування планувальних особливостей типового первісного житлово-господарського комплексу — встановлення його житлового ядра, що включало кілька землянок та напівземлянок і яке домінувало над господарчо-побутовою забудовою, що примикала до нього; встановлення відсутності регулярності забудови на поселенні при наявності елементів регламентації всередині мікроструктур «кущів»; встановлення (на даному етапі дослідження), враховуючи невеликий процент відкритих площ із загальних параметрів пам'яток, відсутності будь-яких центрів державного, культового чи торговельного призначення; встановлення однорідності соціального складу населення, що колонізувало Нижнє Побужжя; розробку періодизації існування поселення Чортувате VII та еволюцію житлового домобудівництва на ньому від заглиблених у землю жител кінця VI ст. до н. е. до кам'яних наземних будинків з розвинутим плануванням середини IV ст. до н. е.

* Термінологічне визначення ще не утвердилося.

Узагальнення всіх цих результатів дало підставу для розгляду теоретичних можливостей відповідності археологічного джерела, що вивчається, адекватним відображенням соціально-політичних структур, а також ступеню відповідності нижньобузьких агломерацій раніше відкритим у Північному Причорномор'ї типам поселень та закономірності їх появи.

Важливим є висновок про те, що приольвійські поселенські структури (агломерації) Нижнього Побужжя — специфічний не випадковий тип поселень етапу колонізації, що зумовлено відсутністю державності та однорідністю соціально-економічного складу колоністів. Проведене дослідження дозволило ввести в науку як робочу гіпотезу нову концепцію грецької колонізації Північного Причорномор'я, за якою в масовому колонізаційному потоці виділяються два провідних напрямки — організований міський та стихійний аграрний. Можна по-новому оцінити характер відносин Ольвії та оточуючих її поселень в VI ст. до н. е., а також характер формування Ольвійської держави. Загалом можна з достатньо високим ступенем надійності вважати, що визначальні характеристики архаїчних поселень Нижнього Побужжя практично встановлені. Основним типом поселенських утворень регіону в досліджуваній час були агломерації, що мали характер «кущових» структур.

Здобуті останнім часом матеріали розширюють наші відомості про характер колонізаційного процесу в Північно-Західному Причорномор'ї в VI—V ст. до н. е., певною мірою видозмінюють характеристику первісного періоду існування рядових поселень регіону в епоху, що вивчаємо, і ще раз підтверджують їх належність грецькому населенню, хоча з наявністю деякого варварського компоненту.

В ході вивчення великих архаїчних поселень Нижнього Побужжя було виявлено комплекс кераміки та інших знахідок, що доповнив наші уявлення про матеріальну та духовну культуру населення ольвійської периферії, про соціально-економічні та культурні процеси в Нижньому Побужжя VI—V ст. до н. е.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ, С. Б. БУЙСКИХ

Структура архаического поселения Нижнего Побужья

Резюме

В статье рассмотрены крупные поселения ольвийской хоры архаического времени; выяснены пространственные структуры поселений и типичного первичного жилищно-хозяйственного комплекса, разработана теоретическая модель крупного поселения.

Научное осмысление материалов раскопок поселений Чертоватое VII, Козырка IX, Аджигол I, Бейкуш, Березань позволило выполнить ряд исследовательских разработок, в которых решаются перечисленные научные задачи. Среди этих результатов следует отметить раскрытие агломераций — установление их «кустового» характера, типичного не только для больших, но и для средних и малых поселений; отсутствия дифференциации застройки по какому-либо признаку и наличия каких-либо центров общественно-административного, культового или торгового назначения; планировочных особенностей отдельного типичного «куста», его жилой доминанты и характера окружающей хозяйственно-бытовой застройки; однородности социального состава населения, разработка периодизации жизни на поселениях и т. д.

Полученные данные позволяют предложить новую модель процесса греческой колонизации региона, по-новому оценить характер отношений Ольвии и окружающих ее поселений в VI в. до н. э., а также характер формирования Ольвийского государства.

¹ Крыжицкий С. Д. Основные итоги (1972—1985) и перспективы изучения Ольвии // Проблемы исследования Ольвии: (Тез. докл. семинара). — Парутино, 1985. — С. 4—5.

² Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ. — 1971. — № 4. — С. 74—200; Яйленко В. П. К датировке и чтению березанского письма Ахиллодора // ВДИ. — 1974. — № 1. — С. 133—151; Яйленко В. П. Вопросы

інтерпретації березанського письма Ахиллора // ВДИ. — 1975. — № 3. — С. 133—149.

³ Крижицький С. Д., Бураков А. В., Буйських С. Б. і др. К історії ольвійської сільської округи // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 3—18.

⁴ Там же. — С. 4; Рубан В. В. Типы античных памятников правобережья Бугского лимана // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР: (Тез. докл. Респ. конф.). — Киев, 1981. — С. 73.

⁵ Штительман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // МИА. — 1956. — № 50. — С. 261—263; Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА. — 1956. — № 50. — С. 154, 211; Граков Б. Н. Термин *υφοβα* и его производные в надписях Северного Причерноморья // КСИИМК. — 1947. — Вып. 16. — С. 82; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983. — С. 195—198 и др.

⁶ Доманский Я. В., Марченко К. К. Некоторые вопросы античной истории Нижнего Побужья // 150 лет Одесского археологического музея: (Тез. докл. юбил. конф.). — Киев, 1975. — С. 120—121; Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 131—143; Марченко К. К. Сравнительная характеристика двух поселений Нижнего Побужья позднеархаического периода — Старая Богдановка 2 и Куцуруб 1 // Проблемы исследования Ольвии: (Тез. докл. семинара). — Парутино, 1985. — С. 50—51; Соловьев С. Л. К вопросу о греко-варварском взаимодействии в Нижнем Побужье во второй половине VII—VI вв. до н. э. // Проблемы исследования Ольвии: (Тез. докл. семинара). — Парутино, 1985. — С. 78—79.

⁷ Крижицький С. Д., Русяева Г. С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія. — 1978. — № 28. — С. 3—25; Крижицький С. Д. Ольвія: Історіогр. дослід. архітектурно-строит. комплексів. — Київ, 1985. — С. 57—69.

⁸ Крижицький С. Д., Бураков А. В., Буйських С. Б. і др. К історії ольвійської сільської округи. — С. 5.

⁹ Буйських С. Б. Работы в селской округе Ольвии // АО 1983. — 1985. — С. 264.

¹⁰ Буйських С. Б. Отчет о раскопках поселения Чертоватое VII в 1983 г. (Раскоп II) // НА ИА АН УССР. — 1983/31 д. — С. 3 сл.; Буйських С. Б. Отчет о работах Приморского отряда Периферийной экспедиции в 1984 г. (Раскоп II) // НА ИА АН УССР. — № 1984/29. — С. 7—24.

¹¹ Буйських С. Б. Отчет о работах Приморского отряда Периферийной экспедиции в 1984 г. (Пятуно № 36) // НА ИА АН УССР. — № 1984/29. — С. 24—52.

¹² Буйських С. Б. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // Проблемы исследования Ольвии // Проблемы исследования Ольвии: (Тез. докл. семинара). — Парутино, 1985. — С. 8.

¹³ Буйських С. Б. Исследования Бейкушского поселения // АО 1985. — 1987. — С. 312—313; Русяева Г. С. Бейкушське поселення VI—V ст. до н. е. // Матеріали XIII конф. Ін-ту археології АН УРСР. — К., 1968. — С. 220—222; Русяева Г. С. Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу острова Березань // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 22—29.

¹⁴ Отрешко В. М. О плотности застройки населенных пунктов Нижнего Побужья в VI—V вв. до н. э. // Проблемы исследования Ольвии: (Тез. докл. семинара). — Парутино, 1985. — С. 62—63.

¹⁵ Там же. — С. 63.

¹⁶ Буйських С. Б. Некоторые итоги изучения... — С. 8.

¹⁷ Крижицький С. Д., Русяева Г. С. Найдавніші житла Ольвії. — С. 24.

¹⁸ Буйських С. Б. Некоторые итоги изучения... — С. 8.

¹⁹ Онайко Н. А. Арханский Торик. Античный город на северо-востоке Понта. — М., 1980. — С. 117—118.

²⁰ Кругликова И. Т. Киммерик в свете археологических исследований 1947—1951 гг. // МИА. — 1958. — № 85. — С. 234 сл.

²¹ Крижицький С. Д., Бураков А. В., Буйських С. Б. і др. К історії изучения... — С. 3 и др.

²² Там же. — С. 5 и др.; Рубан В. В. Типы античных памятников... — С. 73; Буйських С. Б. Некоторые итоги изучения... — С. 8.

М. В. СКРЖИНСЬКА

Про історичні уявлення ольвіополітів

Грецькі колоністи в VI—V ст. * добре знали точну дату заснування поселень на Березані та в Ольвії. За відомими в наш час писемними джерелами — запис Євсевія про заснування Борисфена в 647 /6 р./, з одного боку, та археологічними дослідженнями поселення на Бере-

* Всі дати відносяться до періоду до нашої ери.